

Mobilitate socială și limite de aparat: observații pe marginea poveștii vieții unui intelectual moldovean din epoca sovietică târzie¹

Petru Negură

Abstract

The biography of Ion, who came from a poor peasant family, then became professor (he obtained his PhD at the most prestigious university in the former Soviet empire) and member of the first freely elected Moldovan parliament, offers a case study in which we can observe, at the micro scale, the upward social mobility process that took place in the Soviet Union through secondary and higher education institutions. However, this “life story” illustrates a certain cap which was sometimes imposed to new “national cadres” (employees) in their career development, who were suspected of disloyalty towards the Soviet regime. This new elite formed and capped by the same system (a process which was subject to a double logic: training of professionals and political control) became in the years of perestroika and the “velvet revolutions”, the new vanguard which took over after the departure of the Soviet government, by embracing the values of the “national revival” and liberal democracy.

Keywords: biography, USSR, Moldavia, social mobility, intellectuals

Uniunea Sovietică, mai ales cea din epoca stalinistă, a fost un spațiu frământat de neîncetate deplasări de populație, unele organizate de stat (deportările în lagărele de muncă din Siberia, „angajările”, adesea forțate, la șantiere de proporții faraonice din Rusia sau în minele de cărbune din Donbas), altele spontane (urbanizare masivă).² Aceste deplasări geografice au fost însoțite de un vast proces pe care sociologii l-au numit *mobilitate socială*. În cadrul acestui proces, grupuri numeroase de persoane își schimbă poziția socială, moștenită din familie, fie pe o direcție *descendentă* (atunci când, de exemplu, un țăran înstărit este etichetat drept „culac”, deportat în Siberia, iar la întoarcere acasă, după eliberare, devine un *colhoznic* ordinar, discreditat pe plan social și dezmoștenit de orice

¹ Acest studiu a fost elaborat în cadrul proiectului East-East al Fundației Soros, consacrat analizei carierelor universitare din perioada 1945-1989 în instituții universitare din Timișoara, Chișinău și Szeged, coordonat de Smaranda Vultur, Dana Percec și Otilia Hedeșan, în baza unui interviu biografic aprofundat de tip „poveștea vieții”, realizat cu subiectul la el acasă în decembrie 2011 în 4 zile, pe o durată de aproximativ 8 ore. Din motive de confidențialitate, nu vom da decât prenumele subiectului.

² N. Werth, *Histoire de l'Union soviétique de Lénine à Staline* (Paris: PUF, 1995); S. Dullin, *Histoire de l'URSS* (Paris: La Découverte, 2003).

bază materială), fie printr-o dinamică *ascendentă* (când un tânăr provenit din țărani săraci face studii, în urma cărora se angajează în calitate de învățător sau inginer, îmbrățișând un statut social mai valorizant decât cel al părinților săi). Ambele tipuri de mobilitate socială trebuie luate în seamă în egală măsură atunci când studiem epoca sovietică, amândouă fiind deopotrivă importante, la nivele diferite.

În acest articol ne vom interesa cu precădere de cel de al doilea tip de mobilitate (*ascendentă*), pornind de la povestea vieții unei persoane (Ion) originare dintr-un mediu de țărani săraci, care face studii secundare și superioare, devine cercetător, profesor universitar și apoi deputat în primul parlament al Republicii Moldova. Acest caz (pe care îl putem califica, fără rezerve, drept o adevărată poveste de succes) nu este unul cu totul singular. Cei mai mulți dintre intelectualii moldoveni formați în epoca sovietică sunt de origine rurală, lărgind rândurile primei generații de intelectuali „cu papuci”, pe fundalul dispariției aproape complete a intelectualității basarabene de „veche generație”, formate în interbelic (cei mai mulți dintre intelectuali refugiindu-se în România în 1940, mulți dintre cei rămași fiind deportați de autoritățile sovietice).

Totodată, cazul descris și analizat în cele ce urmează ne arată caracterul neunivoc al acestei mobilități. Întâi de toate, orice schimbare de statut presupune un șir de încercări dificile, cărora fiecare le face față în baza propriilor abilități și resurse, cu mai mult sau mai puțin succes.³ Observăm momentele „de cotitură” prin care Ion trece de-a lungul vieții sale, în funcție de „provocările” impuse de condițiile istorice de restriște (război, foamete, pierderea tatălui) sau de logica modernizatoare a statului (școlarizare, recrutare în armată). Socializarea la două nivele de bază – mediul privat, al rudelor și prietenilor, și cel instituțional (școala, universitatea, locul de lucru etc.) – îi conferă subiectului o grilă de lectură dublă a evenimentelor și totodată un model de comportament binar; efortul de reconciliere a acestor două nivele de socializare îi va marca percepția de sine și strategiile de viață. Statul sovietic și instituțiile sale sunt văzute de către Ion drept o pistă de ascensiune socială, pe care o va urma cu consecvență. Totodată, divergențele ideologice și morale tot mai multe pe care subiectul le are față de discursul oficial (în raport cu propriile convingeri și *etos*-ul mediului său de origine) și piedicile

³ Cartea lui Yanowitch, Murray & Fisher, Wesley A. (1973) cuprinde mai multe articole ale sociologilor sovietici din acea perioadă (Iu. Levada, O. I. Shkaratan, Iu. E. Volkov, Iu. V. Arutiunian ș.a.), cu date interesante despre procesul de mobilitate socială în URSS, comentate de sociologul american S. M. Lipset. M. Yanowitch, W.A. Fisher, (eds) *Social Stratification and Mobility in the USSR* (New York: International Arts and Sciences Press, Inc., White Plains, 1973); S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932* (Cambridge University Press, 1979).

resimțite la un nivel avansat al carierei sale din partea ierarhiei partidului îl fac să-și dezvolte o atitudine echivocă față de instanțele statului sovietic.

Odată cu multiplicarea și aprofundarea crizelor structurale prin care trece Uniunea Sovietică către sfârșitul anilor 1970, sentimentele de dezacord și de frustrare individuale cresc și ele, găsindu-și expresia paroxistică în revendicările cu caracter social și național ale revoluțiilor „cu cântece”.⁴ O parte însemnată a intelectualității moldovene, beneficiară a politicilor de promovare socială aplicate de statul sovietic în vederea formării unei noi elite intelectuale loiale partidului comunist, devine, în contextul perestroikăi, avangarda și portavocea mișcărilor de protest care vor culmina cu dispariția vechiului stat, URSS, și moșirea noului stat, Republica Moldova.

Studiul de caz biografic,⁵ prezentat și analizat mai jos, ne va ajuta să înțelegem natura complexă a acestei revolte aparent paradoxale a unor intelectuali moldoveni împotriva sistemului sovietic, care i-a format și promovat.

Ion mărturisește că a avut o copilărie grea. Născut în plin război (1943), trece de mic prin lipsurile și ororile foametei din 1946-47. În această perioadă își pierde tatăl, care moare la întoarcerea dintr-o călătorie în Galiția în căutarea hranei pentru familia sa. În 1947, spre sfârșitul foametei, la vârsta de 4 ani, Ion se îmbolnăvește grav de tuberculoză, zbătându-se, după spusele sale, „între viață și moarte”. Vindecarea îi dă, într-o înțelegere *post factum* a evenimentelor, conștiința de a fi un „ales”. Acest eveniment va fi evocat de-a lungul vieții, în anumite situații de „cumpănă”, ca un imbold pentru o depășire cu succes a provocărilor de moment și, astfel, pentru o „autorealizare” permanentă. Deși crește în condiții sărace, mama lui Ion îi transmite de timpuriu o memorie familială valorizantă, bunei săi de pe ambele linii parentale ocupând în Basarabia interbelică funcții de primari ai

⁴ Așa au fost numite revoluțiile „de catifea” din republicile baltice de la sfârșitul anilor ‘80. Această sintagmă este justificată și cu privire la mișcările sociale și naționale din R. Moldova care s-au produs în aceeași perioadă. C. Thomson, *The Singing Revolution: A Political Journey through the Baltic States* (London: Joseph, 1992).

⁵ R. Atkinson, *Povestea vieții. Interviu* (Iași: Polirom, 2006); A. Liebllich, R. Tuval-Mashiach, T. Zilber, *Cercetarea narativă. Citire, analiză, interpretare* (Iași: Polirom, 2006); D. Bertaux, *L'enquête et ses méthodes. Le récit de vie* (Paris: Armand Colin, 2005); J. Hellbeck, “Speaking out: languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia?”, *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*. New Series, 1(1), Winter 2000 (Număr special: “Resistance to authority in Russia and the Soviet Union”): 71-96; J. Hellbeck, “Working, struggling, becoming : Stalin-era autobiographical texts ?”, *The Russian Review*. Vol. 60, July 2001, 340-359; J. Hellbeck, *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin* (Cambridge/London: Harvard University Press, 2006); J. Hellbeck, “The Last Soviet Dreamer”, *Cahiers du monde russe*, 1/2009 (Vol 50), 2009, 139-152; M.R. Kamp, “Three Lives of Saodat: Communist, Uzbek, Survivor”, *Oral History Review*. 28/2, Summer/Fall 2001, 21-58.

satului. Această proveniență dintr-o elită sătească (deși sărăcită, desproprietărită și descalificată social de conducerea sovietică) este de natură să-i întărească conștiința – discretă, tănuită – a unei apartenențe „elective”, cea de a nu fi „ca toți ceilalți”. Această conștiință de purtător al unui rost sau „vocații” predestinate, confirmată de-a lungul vieții, va însemna pentru Ion un mobil psihologic care îl va propulsa periodic în ascensiunea sa socioprofesională, în ciuda greutăților și grație „circumstanțelor fericite” și sprijinului anumitor persoane marcante (rude, profesori, prieteni).

Pe fundalul unei copilării măcinate de lipsuri și greutăți, afișele de propagandă sovietice îi ofereau lui Ion imaginea jinduită a unei copilării fericite și a unei vieți mai bune. Pe băncile școlii și în biblioteca sătească, povestirile despre eroii pionieri și comsomoliști îi educă tot atâtea modele de curaj și de moralitate pe care el le adoptă în intimitate și pe care încearcă uneori să le imite cu anumite ocazii în care revelarea acestor „virtuți” era considerată meritorie. „Până în anul întâi [de facultate] eram om sovietic”, loial autorităților oficiale și ostil „elementelor dușmănoase” – mărturisește Ion. Totuși, această apartenență, marcată ideologic și împrumutată pentru a-și ușura integrarea în colectivul și în cadrele instituționale investite cu legitimitate oficială (școala), venea în contradicție cu un etos familial, tradițional, presovietic, ale cărui valori (proprietatea privată, credința religioasă, limba și cultura română) erau dezavuate de noile autorități. După ce este primit în organizația de pionieri, Ion își ascunde cravata roșie de mama sa (preluând într-un fel exemplul de clandestinitate „revoluționară” din poveștile cu eroi comsomoliști învățate la școală), care nu-și ascunde dezacordul față de această însușire „trădătoare” de către fiul său a unor simboluri de apartenență la un regim de la care, cel puțin la acel moment, nu i-au venit decât privațiuni și necazuri. Prin știința de carte și imaginarul eroic comunist pe care îl emană, școala apare, în viziunea despre viață a lui Ion, ca o pasarelă spre un trai mai bun, ridicat deasupra contingenței zilnice, tocmai pentru că pe durata anului școlar Ion trebuia să-și petreacă cea mai mare parte a timpului la stâna satului, unde era angajat, din voia familiei, în calitate de cioban. Legende și basmele (cu Gruia lui Novac și Harap Alb, de pildă), povestite de către ciobanii mai vârstnici, îi deschid lui Ion accesul spre un imaginar folcloric și eroic-național, alternativ față de narațiunile mobilizatoare învățate la școală. În toate cazurile, cărțile și cititul au însemnat pentru Ion elementul de legătură către o lume nouă, modernă, ajutându-l să-și depășească propria condiție socială, depășire pe care el o percepe retrospectiv ca fiind „salvatoare”: „Cărțile m-au salvat”. Spațiul familial, privat, pe de o parte, și cel cazon (școala), pe de alta, îi vor pune bazele unor sisteme de norme și valori paralele, și parțial divergente, în funcție de care Ion își va defini identitatea și își va construi proiectele de viață.

Din anii săi de adolescență, Ion își amintește o întâmplare pe care o interpretează ca fiind crucială pentru dezvoltarea sa, pecetluindu-i hotărâtor destinul în sensul unei ascensiuni sociale deasupra condiției sale de țăran, înspre sferele „înalte” ale activității umane. Potrivit acestei amintiri, într-o zi de toamnă târzie, Ion trudea, împreună cu câțiva membri ai familiei sale, la câmp, la scosul sfeclei. Așa cum se obișnuia la acea vreme, copiii participau activ, alături de părinții lor, la asemenea îndeletniciri agricole, adeseori în detrimentul activității școlare. Săpând anevoie la smulgerea sfeclelor, cu privirea și cu mâinile înfipite în pământ, Ion își ridică la un moment dat fața în sus și văzu, în înaltul cerului, două avioane făcând tumburi, urcușuri și coborâșuri, ca într-un dans ușor, aerian. „Spectacolul m-a copleșit, scrie subiectul într-o scurtă însemnare autobiografică.⁶ Priveam vrăjit la jocul acelor avioane și mă gândeam în mintea mea și mă miram cum de e posibilă așa minune, ce fel de oameni sunt acei care le conduc? Anume la piloți mă gândeam, îi asemănam cu zeii, cu eroii din poveștile pe care le știam, îi consideram supraoameni. Și cum eram eu total absorbit de spectacol, în extaz, o aud pe Ileana: «Lasă avioanele și cerul, că nu-s de tine, uită-te în pământ, acolo, la sfecle...»”. Acel episod l-ar fi determinat pe Ion să se înscrie din nou la școală și să continue învățătura după un interval prelungit de absență din motivul muncii la câmp și la stână, iar apoi să meargă la universitate.

În anul întâi de facultate (la Institutul Pedagogic din Bălți) face cunoștință cu profesori distinși și cu înalte opere ale spiritului, dar și cu primele decepții legate de anumite laturi ale statului sovietic. La un seminar de lingvistică, Ion are revelația că regimul „îl minte”, anume în ceea ce privește denumirea limbii pe care o vorbește, el dându-și seama că „limba moldovenească” este identică cu limba română, conform criteriilor lingvistice. Această descoperire îi crapă o breșă în sistemul ideologic oficial, pe care până atunci îl credea infailibil. Din acel moment, „adevărurile” oficiale urmau a fi înțelese cu precauție și discernământ („Cum să-i cred în privința războiului din Cuba, dacă ei mă amăgesc într-o evidență?”). Începând cu primul an de universitate, o altă ideologie își face tot mai mult loc în viața lui Ion și care îi va motiva acțiunile - cea a unui naționalism moldovenesc (și uneori românesc), în răspăr cu patriotismul oficial, sovietic. În primii ani de facultate (1961-1963), Ion citește mult, mai ales literatură românească interbelică (C. Petrescu, M. Sadoveanu, L. Rebreanu), procurată la librăria *Drujba* de la Bălți („Prietenia”, o rețea de librării care vindea cărți editate în alte țări socialiste). O seamă de profesori îl marchează profund prin erudiția, limbajul și felul lor inspirat și carismatic de a-și ține cursurile. Acești profesori întruchipau în ochii lui Ion tot atâtea modele de urmat și de imitat în

⁶ O scriere redactată cu o ocazie festivă în satul său de origine, pe care subiectul mi-a încredințat-o în contextul cercetării.

postura sa ulterioară de profesor de școală și de universitate. Totodată, acești profesori au văzut în Ion un sol fertil și un discipol deschis față de cunoștințele și povețele pe care aceștia i le ofereau. În anumite situații de „cotitură”, în care Ion ar fi putut s-o ia „pe un drum greșit”, unii profesori de la Bălți i-au dat la timp un sfat care se adevărea ulterior de bun augur. „Am avut noroc, zice Ion în contextul unui asemenea sfat dat de un profesor. Toată vremea, la niște cotituri ale vieții, apărea cineva care mă ajută”. Profesorii de universitate, alături de alți „adjuvanți”⁷ pe care îi va întâlni Ion pe parcursul vieții, îi vor confirma, de fiecare dată, convingerea intimă a „rostului” său care i-a fost atribuit de destin sau de Dumnezeu. Pentru realizarea „misiunii” sale, al cărei țel îi rămânea încă neclar, Ion înțelege tot mai mult că trebuie să se ridice mai întâi la înălțimea acestei misiuni printr-o neîncetată autodezvoltare intelectuală.

Armata, care îi întrerupe studiile universitare în anul III (1963) și care la început este percepută negativ din cauza disciplinei severe, devine tot mai mult un loc în care Ion putea lucra mai departe la propria sa dezvoltare intelectuală și morală, în ciuda sau chiar grație condițiilor austere. Dintr-un simț patriotic pe care îl redescoperă în acest context de „străinătate”, fiind singurul ostaș moldovean în unitatea militară unde-și făcea serviciul, Ion se ambiționează să devină mai bun în toate (față de așteptările celorlalți recruți și mai ales ale ofițerilor din unitate), învățând mai bine limba rusă și mânuirea mai iscusită a aparatelor de radiocomunicare, specialitatea acestui detașament „de elită”. El continuă să citească intens, chiar și în orele în care acest lucru era formal interzis: citește literatură română (din presa la care este abonat), literatură universală (în traducere rusească) și multă literatură rusă. Între timp, însușește la un nivel de bază limbile engleză și poloneză. În plus, armata îi aduce lui Ion și un beneficiu moral (de care își va aminti cu plăcere pe parcursul vieții), cel de a cunoaște „adevărata prietenie bărbătească”, bazată pe aprecierea calităților intrinseci (curaj, bunătate, înțelepciune), nealterate de „însușiri” materiale.

Întors din armată după trei ani și reînscris la facultate în anul III, Ion își reîntâlnește vechii profesori și își face noi prieteni. Cu aceștia din urmă el împărtășește traiul studențesc de zi cu zi, dar și preocupările literare, în discuții private și la ședințele cenaclului literar studențesc „Luminița”. Pe lângă preocupările literare și cele, firești, de sociabilitate, cenaclul devine, la un moment dat, un spațiu de circulație a anumitor mesaje „patriotice” (de un „patriotism” național, moldovenesc, neagreat de autoritățile sovietice). Din acest motiv, activitatea cenaclului este monitorizată și în scurt timp întreruptă în urma unei

⁷ Împrumutăm acest termen din „schema actanțială”, elaborată de semitiocianul A. Greimas și aplicată analizei structurale a narațiunilor. A.J. Greimas, *Sémantique structurale: recherche et méthode* (Paris: Larousse, 1966).

descinderi făcute de securitate, printr-o provocare pusă la cale de ea însăși, după cum explică Ion, în scopul discreditării cenaclului.

Începând cu ultimul an de facultate, Ion lucrează câțiva ani în calitate de profesor școlar și apoi de director la o școală medie, mai întâi într-un sat aproape de Bălți, apoi în școala medie din satul său de baștină. Activitatea sa este apreciată ca fiind una inovatoare și benefică asupra elevilor și a colectivului de învățători (unul din inspectori școlari ar fi apreciat, de exemplu, că Ion face „un învățător bun dintr-unul slab”).

La una din conferințele pedagogice periodice organizate de Institutul de Cercetări în Pedagogie de la Chișinău, la care ia locul întâi, Ion este apreciat și „luat la ochi” de către directorul Institutului, care îi propune să fie angajat ca cercetător științific și deci să vină cu traiul la Chișinău. Ion acceptă și, cu încuviințarea familiei, face o vreme naveta în căutarea unui loc de trai permanent la Chișinău. Și aici este ajutat de prieteni și de viitorii colegi de institut. Unul din colegii săi mai vârstnici, pe care îl va numi „nașul” din recunoștință pentru ajutorul constant și dezinteresat, îi sugerează și anumite strategii de adaptare la noul mediu de trai și de muncă. După mai bine de un an, este anunțat concursul pentru un loc la studii de doctorat în psihologie la marea universitate moscovită MGU (Universitatea de Stat din Moscova „Lomonosov”). Respins în faza de preselecție, Ion este totuși susținut de una din cercetătoarele cu autoritate ale Institutului, de altfel o „șovinistă” notorie, cum este calificată aceasta de Ion, dar care îl susține, recomandându-l președintei juriului de admitere de la Moscova pentru a fi acceptat la examinare.

Odată ajuns la Moscova, cu „binecuvântarea” soției și a familiei, Ion constată decalajul „enorm” dintre pregătirea sa și cea a colegilor săi de doctorat (toți cu studii la MGU). Acest decalaj este asumat de către Ion, și de această dată, ca o provocare. În scurt timp, grație lecturilor asidue și centrate pe „opere esențiale” în psihologie (dar și în literatura artistică universală, citite dintr-un unghi psihologic) și frecventării cursurilor marilor profesori de psihologie de la MGU (A. R. Luria, A. N. Leontiev, P. Ya. Galperin ș.a.), dar și promovării de care se bucură din partea coordonatoarei sale de teză (un „adjuvant” marcant în viața sa), Ion reușește să se afirme onorabil la seminarele de specialitate și să cucerească simpatia colegilor săi moscoviți, care îl primesc cu multă bunăvoință în cercul lor. Unul din atuurile prin care Ion reușește să se afirme în acest context universitar exigent este accesul la o anumită literatură de specialitate străină, grație cunoașterii limbilor franceză și engleză, colegii săi moscoviți fiind mai puțin abili la acest capitol (deși, cu siguranță, foarte înzestrați în alte aspecte). Așa cum îi mărturisește unul dintre ei, un alt lucru care îi asigură „popularitatea” printre studenții moscoviți (pe lângă cunoașterea limbilor străine) este preocuparea sa pentru un anumit fel de

spiritualitate, mai ales pentru yoga. Yoga este un sistem de cunoaștere și de control de sine care îl ajută pe Ion să-și perfecționeze proiectul său de „autoactualizare” (termen psihologic, pe care Ion îl va adopta mai târziu pentru a-și defini traiectul său de „self-made man”).

Una dintre operele literare care îl marchează, în timpul șederii sale la Moscova, este *Pescărușul Jonathan Livingston* de Richard Bach,⁸ o alegorie în care personajul principal, un pescăruș, caută să-și depășească condiția, învățând să zboare tot mai sus. Grație întâlnirii sale cu niște pescăruși „inițiați”, pescărușul Jonathan ajunge într-o lume superioară a pescărușilor liberi, a căror preocupare principală este zborul la înălțimi, spre deosebire de cârdul din care provenea (numit ușor disprețuitor „the Breakfast flock”), preocupat exclusiv de supraviețuire. După un timp, Jonathan este chemat să se întoarcă pe pământ, la cârdul său, pentru a-și îndeplini, prin iubire și abnegație, misiunea de a-și ajuta semenii să înțeleagă binefacerile zborului în văzduhuri. *Pescărușul Jonathan Livingston* devine pentru Ion o adevărată operă de căpătâi, mai mult: un „mit personal”,⁹ care îi întruchipează aspirațiile spre înălțimi, în ciuda rutinei și imobilismului tradițional al grupului său de origine.

Întoarcerea în 1976 la Chișinău după trei ani de studii doctorale în capitala Uniunii Sovietice echivalează pentru Ion cu un „exil” voluntar. După mediul cultivat și cosmopolit de care se bucură la Moscova, capitala republicii moldovenești îi apare ca un orașel de provincie, mic și închis din punct de vedere cultural, un soi de „Breakfast flock” în care trebuie să-și ducă mai departe misiunea. Institutul de Cercetări Pedagogice și Psihologice îl reangajează în calitate de cercetător științific superior. Din 1976 până în 1983, an de an, Ion nu încetează să urce în ierarhia Institutului: de la statutul de colaborator științific superior este promovat șef de laborator, apoi șef de secție pe cercetări pedagogice și psihologice. Este o adaptare la sistem pe care Ion o explică astăzi ca fiind strategică din punctul de vedere al interesului național: „Dacă ți se oferea un post de conducere: ia-l. Dacă nu-l iei tu, îl va lua un Davidovici, un Ivanov sau un Borisenco. (...) Se acceptau posturile [de răspundere] pentru a se minimiza daunele [față de etnicii autohtoni și valorile lor naționale]”. Ascensiunea lui pare nestăvilită până când un episod îi arată limitele carierei sale profesionale. La declararea vacanței postului de director adjunct pentru cercetare al Institutului, Ion este încurajat de colegii săi și de directorul administrativ să-și depună candidatura. În ciuda așteptărilor favorabile (doctoratul său la Moscova reprezenta un avantaj indeniabil), postul îi este refuzat – de către ministru în persoană, așa cum i se va spune mai târziu

⁸ R. Bach, *Pescărușul Jonathan Livingston* (București: Humanitas, 2003 (1970)).

⁹ Ch. Mauron, *Des métaphores obsédantes au mythe personnel : introduction à la psychocritique* (Paris: Ed. José Corti, 1963).

– din motive pe care nu le poate decât bănuși la moment, dar care se clarifică în contextul unui alt episod din biografia lui Ion.

În această perioadă a anilor 1970, Ion face cunoștință pentru prima dată cu agenții KGB. Rarele referințe la poliția sovietică secretă în discursul autobiografic al lui Ion arată ambiguitatea semnificației acestei instituții de forță în percepția sa (posibil și în percepția altor intelectuali moldoveni din epocă). Acest echivoc apare din confruntarea dintre așteptările subiectului, construite în perioada stalinistă, și întâlnirea pe viu cu niște ofițeri KGB. Ion îmi mărturisește frica pe care el și unii colegi o aveau față de KGB. Unul din prietenii săi, fost coleg de facultate la Bălți, cu care împărtășea anumite viziuni naționaliste, ar fi fost „filat” și intimidat de securitate. Pentru a rezista „atacurilor” din partea poliției politice, acest prieten și-a elaborat un întreg arsenal de tactici și strategii, preluate de la alți disidenți (de exemplu, de a învăța bine buchia legii și de a nega orice acuzații de fapte ilegale) și pe care i le-a transmis și lui Ion în eventualitatea – considerată iminentă – când acesta se va întâlni vreodată cu „ei”. Totuși întâlnirea pe care Ion o are cu niște agenți ai securității se adevărește mai puțin înfricoșătoare decât se aștepta. Citația la securitate îi este făcută prin telefon, iar Ion își ia câteva ore de răgaz pentru a-și aminti exact motivul pentru care ar putea fi citat de securitate și a-și elabora din timp strategiile de comunicare. Motivul este întâlnirea pe care Ion o avuse cu o cunoștință îndepărtată și care vroia să redacteze o scrisoare către Brejnev pentru a-l convinge de nevoia transformării regimului sovietic în unul pluripartit (fie și doar cu partide socialiste/comuniste), pentru a ridica eficiența și credibilitatea guvernării. Ion se aștepta să fie chemat pentru nenumăratele discuții pe teme „naționale” pe care le-a avut cu diverși colegi și prieteni. Prin urmare, în percepția (*post factum*) a lui Ion, acest subiect al chemării era unul mult mai ușor de combătut. Într-adevăr, „discuția” cu cei doi ofițeri la sediul din Chișinău al securității ia aparența unei comunicări aproape „normale”, „birocratice”; aceasta poate fi rezumată la reproșurile înaintate de „securiști” lui Ion de a nu fi informat „organele” în privința planificării acestei scrisori către Brejnev. Potrivit lui Ion, răspunsul la această întrebare – și la reproș – era evident: de ce să informeze despre o scrisoare care trebuia să fie trimisă, fie și celui mai înalt om al statului sovietic, într-un cadru absolut legal?

O altă întâmplare, petrecută în prima jumătate a anilor 1980, relevă un alt aspect interesant al rolului echivoc pe care îl joacă uneori KGB-ul în viața intelectualilor moldoveni din acea perioadă. Ion spune că un coleg și prieten îndepărtat, despre care se știa că este informator la securitate, l-ar fi atenționat în privința comportamentului imprudent al unei rude, care difuza în colectivul său mesaje cu caracter „naționalist”. Acest caz ne-ar putea ajuta să relativizăm rolul informatorilor securității, infiltrați în mediile intelectuale, care jucau uneori un

rol riscant de „agenți dubli”. Totodată, acest „joc dublu” ar putea fi folosit ca o strategie de control – poate mai subtilă și, în definitiv, mai eficientă –, exercitat de acest organ de forță asupra comportamentelor cu potențial „disident”.

Deși nu are ambiții de a face carieră politică sau administrativă, posibilitatea accederii sale în rândurile partidului planează în aer, mai ales odată cu terminarea facultății și cu angajarea sa în calitate de director de școală. Mai mulți prieteni și rude îl încurajează să-și depună cererea de admitere în PCUS („Intră și tu, nu vezi că au intrat toți proștii [în mod interesat]”, îi zice o rudă). În general văzut ca un factor de promovare profesională, biletul de partid exercita o anumită atracție și asupra lui Ion. Dosarul este făcut și depus la biroul raional de partid. Citește „Empiriocriticismul”, care i se pare interesant. Procedura pare că merge de la sine, fără greutate. La comitetul raional de partid, responsabilă de ideologie îi pune însă o întrebare („De ce în școala pe care ați condus-o la P. se învață atât de prost limba rusă?”), care, deși lipsită de relevanță din perspectiva candidatului, îi apare atunci ca un indice că dosarul său nu este agreat de ierarhia superioară a partidului. Eșecul admiterii sale în partid este perceput de către Ion cu neliniște, ca o piedică în calea ascensiunii sale profesionale. Refuzul de a fi angajat, în 1983, ca director adjunct al Institutului de Cercetări Pedagogice ar avea, cel puțin conform explicației lui Ion, același motiv: neîncrederea partidului față de persoana sa. Acest refuz este perceput de către Ion ca o limită superioară impusă „de sus” în cariera sa profesională. Din acel moment, dezvoltarea profesională a fost înțeleasă de către el ca o creștere „pe orizontală”, în interiorul acestei limite, și „în profunzime”, prin autodezvoltare intelectuală. Percepția limitei l-a făcut să prefere activitatea de predare, în schimbul lucrului relativ imobil la birou, în calitate de cercetător (în baza acestui statut, nu avea dreptul să depășească 25% din normă didactică), obținând un post de lector superior la Institutul de Formare Continuă a Cadrelor Didactice.

Întors de la MGU la Chișinău, Ion își formează un cerc de prieteni, „patrioți” cu toții, intelectuali de „nouă generație”, un fel de „nouvelle vague” cum o numește el însuși cu oarecare mândrie. O prietenie pe care Ion o consideră „consistentă”, pentru că îi favoriza „creșterea” morală și intelectuală: „De la fiecare învățam ceva nou”. Piedicile în calea ascensiunii profesionale pe care Ion le-a simțit mai cu seamă în 1983, pe fundalul sentimentului de „stagnare” (epoca lui Brejnev era numită „stagnare” – *zastoi* în rusă), de criză și decepție generalizate („În 1963 Hrușciiov ne promitea comunismul, iar în 1983 s-a impus *novaia prodovolstvennaia programma* (program de raționalizare alimentară)”), războiul din Afganistan, corupția morală a elitei comuniste, politica ostilă față de România etc. - toate acestea au compromis, în memoria lui Ion, frumusețea acelor ani de plinătate a forțelor minții și trupului. Întâlnirile tot mai frecvente între prieteni, cu discuții

aprinse, poezie și vin erau, pentru Ion și congenerii săi, o „expresie eliberatoare”,¹⁰ o formă de „adaptare secundară”¹¹ la un sistem considerat opresiv. Pătrunse de sentimente acumulate de frustrare și blazare, aceste întâlniri au avut însă, cu timpul, un „efect pervers”: ele degradau în beții. Visele zborului în văzduhuri înalte riscau astfel să se împotmolească în rutina vieții de zi cu zi și să se izbească de pereții invizibili ai *aparaturii* profesional și ideologic.

Perestroika lui Gorbaciov aduce un suflu nou în societate, iar întâlnirile de la beci, la care Ion și prietenii săi drămuiau pahare de vin și convorbiri „subversive”, căpătau o miză reală. Odată cu întetirea „mișcării naționale” către 1988, discuțiile „literar-patriotice” se mută din beci în sălile de curs ale Institutului de Formare Continuă, unde Ion și colegii săi animau auditorii de sute de profesori din toată republica cu discursuri despre „limba de stat” și „alfabetul latin”. Din sălile de curs, discursurile despre „limbă” și „alfabet” devin revendicări politice și se revarsă în piața centrală a Chișinăului. În 1989, activiștii Frontului Popular din Moldova îi apreciază patriotismul și neafilierea la nomenclatura comunistă și îl înaintează candidat la funcția de deputat al Sovietului Suprem al RSS Moldovenești. În aprilie 1990 Ion este ales deputat, iar la 27 august 1991 parlamentul moldovean proclamă independența fostei RSSM, numită de acum încolo Republica Moldova. Refuzul partidului de a-l primi pe Ion în rândurile sale a fost fatidic, iar limita care i s-a impus în 1983 în ascensiunea sa instituțională se preschimbă, grație transformărilor politice de la 1989, într-o oportunitate pentru o lansare nesperată în una din instituțiile de vârf ale țării.

Activitatea politică se adeverește mai degrabă un episod în cariera lui Ion. Cele câteva tentative făcute de unii lideri de partid de a-l implica în conducerea formațiunilor lor nu s-au soldat cu vreo angajare politică durabilă, din cauza temperamentului său reflexiv și a înclinației sale pedagogice, dar și a lipsei unor aptitudini combative, necesare unui militant de vocație. Odată cu consumarea mandatului său de deputat, în 1994, Ion se dedică lucrului său de profesor universitar, pentru care își redescoperă o adevărată vocație, față de care orice altă activitate profesională – politică sau de cercetare – îi apare de acum încolo ca secundară.

¹⁰ Un termen folosit de S. Freud și C. G. Jung pentru a desemna anumite procedee de „defulare” aplicate de către subiecți pentru a soluționa provizoriu conținuturile conflictuale inconștiente apud B. Rancourt, *Sortir du passé – Comment guérir de nos blessures d'enfance* (Québec: Les Éditions Quebecor, 2000). Acest termen este de asemenea folosit de unii sociologi, pentru a analiza strategiile operate de indivizi pentru a-și dobândi o marjă mai mare de autonomie într-un context opresiv C. Lemieux, *Le devoir et la grâce* (Paris: Economica, 2009).

¹¹ E. Goffman, *Stigma. Notes on the management of spoiled identity* (New York: Simon & Schuster, 1963); E. Goffman, *Aziluri. Eseuri despre situația socială a pacienților psihiatrici și a altor categorii de persoane instituționalizate* (Iași: Polirom, 2004).

Biografia lui Ion, care, provenit dintr-o familie de țărani sărăciți, devine profesor universitar (cu studii de doctorat la cea mai prestigioasă universitate din fostul imperiu sovietic) și deputat în primul parlament moldovean liber, ne prezintă ilustrarea unui salt social spectaculos. Această biografie se împletește cu traiectoriile unei întregi cohorte de intelectuali din primă generație din anii 1960-1970 în Moldova sovietică, pe fundalul unei vaste întreprinderi de formare și promovare a noilor elite (inclusiv a elitelor „naționale”) care era URSS. Povestea vieții lui Ion ne arată promovarea de care acesta (și alții ca el) s-a bucurat grație instituțiilor educaționale din epocă (școala medie din sat, Institutul Pedagogic de la Bălți, apoi Universitatea de Stat de la Moscova), dar și datorită propriilor aptitudini și „moșteniri” individuale. Totodată, remarcăm filierele de socializare și de educație alternative de care Ion a beneficiat din plin pe parcursul vieții – mediul familial, cercul de prieteni, cenaclul literar, cărțile românești și de literatură universală etc. – și care i-au oferit deschiderea necesară pentru o dezvoltare intelectuală echilibrată. Frecventarea acestor medii de sociabilitate, pe care le numim alternative, a fost de natură să întretină o anumită neîncredere din partea structurilor administrative ale republicii față de Ion (și alții ca el), fiind bănuț de „naționalism”.

Biografia lui Ion ne oferă astfel un studiu de caz în care putem observa promovarea socială realizată la scară largă în epoca sovietică prin intermediul instituțiilor de învățământ secundar și superior și, totodată, o anumită plafonare impusă în calea ascensiunii profesionale a acestor „cadre naționale” nou formate și suspectate de lipsă de loialitate față de regimul sovietic. Această suspiciune avea în parte un fundament real (din motivul acelor medii de socializare „alternative”); în același timp, neîncrederea venită din partea organelor de partid (și de conducere) față de noua elită intelectuală moldoveană (creată în sistemul sovietic) avea un efect „autorealizator”. Mulți tineri intelectuali moldoveni din anii 1970 se simțeau blocați la un anumit nivel al carierei lor profesionale și, prin urmare, retrăgându-se în cercuri de sociabilitate alternative, vehiculau, mai devreme sau mai târziu, discursuri critice la adresa autorităților și a idealurilor acestora, în răspăr cu chemarea oficială care le-a fost atribuită. Această nouă elită, formată și plafonată de același sistem (care se subordona unei logici duble: de formare a specialiștilor și de control politic), va deveni, în anii perestroikăi și ai „revoluției de catifea”, avangarda care va oferi o alternativă guvernării sovietice printr-o îmbrățișare a valorilor naționale și a democrației liberale.

Până la urmă, semnificația „mitului” pescărușului Jonathan Livingston (și a episodului cu avioanele din copilărie) se revelă, în biografia lui Ion, prin vocația acestuia de a-și învăța studenții (care devin pedagogi la rândul lor) să „zboare”, deasupra confortului iluzoriu al simțului comun, în explorarea

nivelelor de profunzime ale naturii umane. Această vocație pedagogică are, în acest caz, semnificația unei misiuni, cea de cultivare a unei raționalități etice și de „autoactualizare” în limitele și dincolo de morala supraviețuirii zilnice și a ideologiei puterii, oricare ar fi ea.

SUMMARY

Social mobility and bureaucratic limits. Observations upon the life story of a Moldovan intellectual during the late Soviet era

The Soviet Union, especially in the Stalin era, was a troubled space of incessant population shifts, some organized by the state (deportations to labor camps in Siberia, forced “employment” at Pharaonic sites in Russia or coal mines in the Donbas), others spontaneous (massive urbanization). These geographical shifts were accompanied by an extensive process that sociologists have called *social mobility*. In this process, large groups of people change the social position inherited from their family, whether in a *downward* direction (when, for example, a wealthy farmer was labeled as „kulak”, deported to Siberia, then, returning home after his release, became a kolkhoz farmer, socially discredited and dispossessed of any material basis) or through an *upward* dynamic (when a young man came from poor peasants, studied, then started a career as a teacher or engineer, embracing a higher social status than his parents’). Both types of social mobility are equally important at different levels and must equally be taken into account in the study of the Soviet era.

In this article I will be interested mainly by the process of upward mobility, observed through the life story of a person (Ion), who grew up in an environment of poor peasants, pursued his studies at school and at the university, and then became a researcher, professor and member of the first parliament of the Republic of Moldova. This case (which one can unreservedly consider as a success story) is not altogether isolated. Most of the Moldovan intellectuals trained in the Soviet era came from a rural background, expanding the ranks of the first generation of intellectuals, after the almost complete disappearance of the “old generation” of the Bessarabian intelligentsia (most of the intellectuals trained in the interwar period fled to Romania in 1940, while many of those who remained were deported by the Soviets).

The case described and analyzed in this article shows the ambiguous nature of this mobility. First of all, any change in status involves a number of difficult challenges, that everyone faces according to his or her own skills and resources, with more or less success. One could notice the turning points through which Ion went during his life, according to the “challenges” that were imposed on him by “history” and the state’s modernizing drive (war, famine, loss of his father, schooling, and recruitment in the army). The socialization at two basic levels – the private environment, with relatives and friends, and the institutional

one (school, university, workplace, etc.) – provided the subject with a double grid of “reading” reality and a binary pattern of behavior; the effort to reconcile these two socializing levels marked his self-perception and life strategies. The Soviet state and its institutions were seen by Ion as a path for upward social mobility that he followed consistently. However, the ideological and moral discrepancies that the subject felt increasingly to be essential features of the Soviet official discourse (in relation to his own beliefs and the *ethos* of his native environment) and the obstacles he perceived at an advanced level of his career from the party hierarchy, made him develop an ambiguous attitude towards the Soviet state institutions.

Ion's life story shows the social promotion that he (and others like him) enjoyed thanks to the educational institutions (secondary school in the village, the Pedagogical Institute in the town, and the Moscow State University), but also because of his own skills and individual “legacies”. Also, one should notice the “alternative” socializing and educational pathways that Ion has greatly benefited from during his life – his family, circle of friends, literary circle, Romanian and world literature, etc. ,– which brought the necessary openness to his formal education for a balanced intellectual development. Attending these sociability environments, which I call “alternative”, was likely to elicit a certain distrust from the administrative structures of the country towards Ion (and others like him), who were suspected of “nationalism”.

This suspicion had, in part, a real basis (because of those “alternative” socializing environments). At the same time, the mistrust coming from the party (and other authorities) with regard to the new Moldovan intellectual elite (created within the Soviet system) had a “self-fulfilling” effect. Many young Moldovan intellectuals of the 1970s felt “stuck” at some level of their career and therefore, retreating into “alternative” circles of sociability, sooner or later spread critical attitudes against the authorities and their ideals, at odds with the official mission that had been assigned to them. This new elite, formed and capped by the same system (being subject to a double logic of “social engineering”: training of professionals and political control), became, during the years of perestroika and the “velvet revolution”, the vanguard that provided an alternative to the Soviet administration by embracing the national values and the principles of liberal democracy.

The biographical case study discussed and analyzed in this article will help us understand the complex nature of this seemingly paradoxical “uprising” of some Moldovan intellectuals against the Soviet system, which formed and promoted them.

Referințe bibliografice

- Atkinson, R. (2006). *Povestea vieții. Interviu*. Iași: Polirom.
- Bach, R. (2003 (1970)), *Pescărușul Jonathan Livingston*. București: Humanitas.
- Bertaux, D. (2005). *L'enquête et ses méthodes. Le récit de vie*. Paris: Armand Colin.
- Bourdieu, Pierre (1986). "L'illusion biographique", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. Vol. 62: 69-72.
- Dullin, S. (2003). *Histoire de l'URSS*. Paris: La Découverte.
- Fitzpatrick, S. (1979). *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1932*. Cambridge University Press.
- Goffman, E. (1963). *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*. New York: Simon & Schuster.
- Goffman, E. (2004). *Aziluri. Eseuri despre situația socială a pacienților psihiatrici și a altor categorii de persoane instituționalizate*. Iași: Polirom.
- Greimas, A.J. (1966). *Sémantique structurale: recherche et méthode*. Paris: Larousse.
- Hellbeck, J. (2009). "The Last Soviet Dreamer". *Cahiers du monde russe*, 1/2009 (Vol 50): 139-152.
- Hellbeck, J. (2001). "Working, struggling, becoming : Stalin-era autobiographical texts ?". *The Russian Review*. Vol. 60, July 2001: 340-359.
- Hellbeck, J. (2000). "Speaking out: languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia?". *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*. New Series, 1(1), Winter 2000 (Număr special: "Resistance to authority in Russia and the Soviet Union"): 71-96.
- Hellbeck, J. (2006), *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Cambridge/London: Harvard University Press.
- Hoggart, R. (1970). *La Culture du pauvre. Etude sur le style de vie des classes populaires en Angleterre*. Paris: Minuit.
- Kamp, M. R. (2001). "Three Lives of Saodat: Communist, Uzbek, Survivor". *Oral History Review*. 28/2, Summer/Fall 2001: 21-58.
- Lemieux, C. (2009). *Le devoir et la grâce*. Paris: Economica.
- Lieblich, A., Tuval-Mashiach, R., Zilber, T. (2006). *Cercetarea narativă. Citire, analiză, interpretare*. Iași: Polirom.
- Mauron, Ch. (1963). *Des métaphores obsédantes au mythe personnel : introduction à la psychocritique*. Paris: Ed. José Corti.
- Rancourt, B. (2000). *Sortir du passé – Comment guérir de nos blessures d'enfance*. Québec: Les Éditions Quebecor.
- Thomson, C. (1992). *The Singing Revolution: A Political Journey through the Baltic States*. London: Joseph.
- Werth, N. (1995). *Histoire de l'Union soviétique de Lénine à Staline*. Paris: PUF.
- Yanowitch, M. & Fisher, W. A. (eds). (1973). *Social Stratification and Mobility in the USSR*. New York: International Arts and Sciences Press, Inc., White Plains.